

RÉSISTANCE

Agnès Humbert

Résistance

Dagboek van een Parisienne in het verzet

Vertaling Peter Klinkenberg

2008

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 1946 Agnès Humbert
Copyright vertaling uit het Frans © 2008 Peter Klinkenberg
Oorspronkelijke titel *Notre guerre, souvenirs de Résistance*,
titel Engelse uitgave *Résistance*
Oorspronkelijke uitgevers Éditions Émile-Paul Frères 1946,
eerste editie; © Tallandier Editions 2004; en Bloomsbury 2008,
eerste editie buiten het Franse taalgebied
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagfoto Robert Doisneau, De Tuilerieën, Parijs tijdens de
bezetting, 1944, Rapho / Hollandse Hoogte
Auteursfoto Agnès en haar zoon Jean Sabbagh in Ploumanac'h
in 1921, met dank aan de familie Sabbagh
Typografie CeevanWee, Amsterdam
Druk Bariet, Ruinen
ISBN 978 90 234 2908 1
NUR 680

www.debezigebij.nl

Inhoud

Inleiding: Frankrijk in de oorlogsjaren	9
I Het einde van de Derde Republiek	17
II Parijs onder het hakenkruis	26
III In de gevangenis van Cherche-Midi	73
IV In de gevangenis van La Santé	105
V In de gevangenis van Fresnes	110
VI In een gemeenschappelijke cel	127
VII Dwangarbeid	131
VIII Het spinnen van kunstzijde in de Phrixfabriek	168
IX Twaalf ambachten, dertien ongelukken	227
X De jacht op nazi's	246

Nawoord 293

Noten 353

Personenregister 364

Ter herinnering aan mijn kameraden:

Boris Vildé
Anatole Lewitsky
Pierre Walter
Léon-Maurice Nordmann
Georges Ithier
Jules Andrieu
Réné Sénéchal

die op 23 februari 1942 op de mont Valérien
werden gefusilleerd.

Pierre Brossolette

die op 22 maart 1944 vrijwillig een einde aan zijn leven maakte
nadat hij gedurende drie dagen martelingen door de Gestapo
had weerstaan, zonder een woord te zeggen dat zijn strijdmak-
kers in gevaar zou kunnen brengen.

Émile Müller

die tijdens een luchtbombardement in juli 1944 omkwam in
een van Hitlers inrichtingen voor dwangarbeid.

INLEIDING

Frankrijk in de oorlogsjaren

In 1946 werd onder de titel *Notre Guerre: Souvenirs de Résistance* het dagboek uitgegeven dat verzetsstrijdster Agnès Humbert tijdens de Tweede Wereldoorlog had bijgehouden. Zij gaf het eerste hoofdstuk van haar dagboek, dat de periode van 7 juni tot 20 juli 1940 beslaat, de titel: *Het einde van de Derde Republiek*. Het was niet voor het eerst sinds de Franse Revolutie dat een politiek regime ten val kwam en ook niet dat de ondergang van een regime door een militaire nederlaag werd veroorzaakt. De nederlagen van Napoleon in Rusland (1812) en in Duitsland (1813) en ten slotte bij Waterloo (1815) bezegelden het lot van het Keizerrijk, en de Franse nederlaag bij Sedan tegen Duitsland (2 september 1870) maakte een einde aan het Tweede Keizerrijk. Het zou ook niet de laatste keer zijn: in mei 1958 luidde het militaire en politieke onvermogen een einde te maken aan de oorlog in Algerije de val in van de Vierde Republiek. In minder dan negentig jaar sneuvelen drie achtereenvolgende politieke regimens op het slagveld. Waar dan nog het bewind van Vichy aan kan worden toegevoegd, dat na de geallieerde invasie roemloos ten onder ging in augustus 1944.

De Eerste Republiek (1793-1795) en de Tweede Republiek (1848-1852) waren slechts een kort leven beschoren geweest. De Derde Republiek, die de respectabele leeftijd van 70 jaar bereikte, is tot nu toe het regiem met de langste adem, en dat ondanks een aangeboren kwaal: chronische politieke instabiliteit.

Tussen 1870 en 1940 volgden meer dan honderd kabinetten elkaar op.

Het dagboek van Agnès Humbert begint op vrijdag 7 juni 1940, wanneer de Franse nederlaag tegen Duitsland militair gezien sinds drie weken onvermijdelijk is. Na de Duitse inval in Polen op 1 september 1939 verklaarden Engeland en Frankrijk Duitsland twee dagen later de oorlog. De oorlogsverklaring leidde niet onmiddellijk tot een militair treffen. Tijdens de acht maanden van 'la drôle de guerre' paste Frankrijk een defensieve strategie toe: de noordoostelijke grens werd versterkt met de Maginotlinie. Deze versterking moest een Duitse inval voorkomen. Duitsland moest door een embargo worden verzwakt. Na de grote verliezen aan mensenlevens tijdens de oorlog van 1914-1918 kon Frankrijk zich geen nieuwe slachting veroorloven. In 1914 had men een kort conflict verwacht, dat hoogstens enkele weken zou duren; het werd een uitputtingsoorlog van vier jaar. In 1939 stelde men zich in op een uitputtingsoorlog maar het werd een *Blitzkrieg*.

Op 10 mei waren de Duitse legers zonder voorafgaande oorlogsverklaring Nederland, België en Luxemburg binnengevallen. Volgens het plan van de Duitse generaal Von Manstein trokken Duitse legereenheden ten noorden van de Maginotlinie door de Ardennen, die als een onoverkomelijke hindernis werd beschouwd, en staken bij Sedan de Maas over. De meest mobiele en best uitgeruste eenheden van het Franse leger trokken België binnen voor een frontale botsing en beslissende veldslag met het Duitse invasieleger. Op 21 mei bereikte het Duitse leger de zee bij de monding van de Somme en bracht zo een scheiding teweeg tussen enerzijds de te hulp snellende Engelse en Franse strijdkrachten en anderzijds de grote massa van het Franse leger ten zuiden van de Maginotlinie. Op dat moment was de oorlog voor Frankrijk in feite verloren: de beste eenheden stonden in België en waren afgesneden van de rest van het leger.

In België bevonden zich 45 Franse en Britse divisies, 330.000

man in totaal, die via Duinkerken naar Engeland werden geëvacueerd, zonder hun tanks en artillerie. Deze operatie was op 3 juni voltooid.

Op 6 juni zette de Wehrmacht een nieuw offensief in. De verdedigingslijnes, waarover ook in het dagboek wordt gesproken (8 juni): eerst achter de Seine en vervolgens achter de Loire, waren niet in staat de Duitse opmars te stuiten. Op 14 juni trokken Duitse troepen Parijs binnen, dat tot open stad was verklaard en zich zonder verzet overgaf. Drie dagen daarvoor hadden Agnès Humbert en haar collega's van de Nationale Musea de Franse hoofdstad verlaten.

Met deze militaire ontredde- ring ging nog een ramp gepaard: de massale uittocht van de burgerbevolking. Deze wilde vlucht wordt ook wel aangeduid met term 'exodus', die verwijst naar de uittocht van de Hebreeën uit het land van Egypte; hier ontbrak evenwel een Mozes om de operatie in goede banen te leiden. Op 6 juni verliet de Franse regering Parijs. Overheidsinstellingen, waaronder het museum waar Agnès Humbert een functie had, kregen opdracht Parijs te verlaten. Men schat dat alleen al in Parijs en omgeving ongeveer 2 miljoen mensen huis en haard verlieten, op de vlucht voor de vijand, zonder te weten waarheen. Zowel de snelle en onverwachte militaire nederlaag als de massale en wanordelijke vlucht van de burgerbevolking droeg bij tot de ondergangsstemming die zich van allen meester maakte.

Het Nederlandse leger capituleerde al op 14 mei, gevolgd door de Belgen op 28 mei. De Fransen hebben de strijd zes weken volgehouden, waarbij 100.000 soldaten om het leven kwamen. In maart 1940 was Paul Reynaud eerste minister geworden. Op 10 mei trad maarschalk Pétain als vice-voorzitter toe tot het kabinet Reynaud en op 5 juni werd De Gaulle onderstaatssecretaris van Oorlog. Het kabinet was verdeeld over de vraag of de vijandelijkheden moesten worden gestaakt. De verloren strijd op Franse bodem en de algehele chaos pleitten voor het beëindigen van de strijd. Maar betekende het einde van de

vijandelijkheden ook het einde van de oorlog? Zou de strijd niet vanuit de Franse koloniën kunnen worden voortgezet? Maar als Duitsland de oorlog had gewonnen, was het dan niet verstandiger de vijandelijkheden te beëindigen, met wellicht uitzicht op gunstigere vredesvoorwaarden? Op 28 januari 1871 was een wapenstilstand met Duitsland getekend, die op 10 mei van dat jaar werd gevolgd door het vredesverdrag van Frankfurt. De wapenstilstand van 11 november 1918 werd in 1919 gevolgd door het vredesverdrag van Versailles.

Het standpunt van de eerste minister, die de strijd wilde voortzetten, werd niet gedeeld door de meerderheid van zijn kabinet. Op zondag 16 juni trad Reynaud af en werd nog dezelfde dag opgevolgd door maarschalk Pétain, die zo op een volkomen legale wijze eerste minister werd. De volgende dag verklaarde hij in een toespraak dat het moment was aangebroken om de vijandelijkheden te staken. Voor hem was Duitsland de ervijand: in 1918 had Duitsland verloren, in 1940 was het de beurt aan Frankrijk om een nederlaag te lijden. Hij zag geen fundamenteel verschil tussen het Duitsland waartegen hij tijdens de oorlog van 1914-1918 had gestreden en dat van Adolf Hitler. Op 22 juni werd de wapenstilstand getekend in Compiègne, op dezelfde plaats en in dezelfde spoorwegwagon waarin de wapenstilstand van 1918 was getekend.

In tegenstelling tot Nederland en België heeft Frankrijk niet gecapituleerd. Twee Franse verzoeken werden door de Duitsers ingewilligd: de vloot werd niet overgeleverd en er werd een Franse regering gehandhaafd die over het hele Franse grondgebied gezag uitoefende (in oktober 1940 werd Agnès Humbert niet door de Duitse bezetters ontslagen, maar door de Franse regering). In tegenstelling tot de Nederlandse regering, die met het staatshoofd naar Londen uitweek, bleef de Franse regering in Frankrijk en zetelde in Vichy. De wapenstilstand verhinderde echter niet dat 2 miljoen Fransen tot het einde van de oorlog in Duitse krijgsgevangenschap bleven. Overigens werd er geen vredesverdrag met Duitsland gesloten.

Frankrijk was in tweeën gedeeld: in het noorden een door de overwinnaar bezette zone en in het zuiden een zone die buiten de bezetting was gelaten. Althans voorlopig, want na het begin van het geallieerde offensief in Noord-Afrika werd ook deze 'vrije zone' op 11 november 1942 door de Duitsers bezet. Beide zones werden gescheiden door een demarcatielijn, die liep vanaf de Pyreneeën in noordoostelijke richting naar Tours en daar afboog naar het oosten tot aan de Zwitserse grens ten zuiden van de Jura. In de bezette zone bevonden zich 23 miljoen Fransen, in de vrije zone 17 miljoen. Om de demarcatielijn te passeren was een door de bezettingsmacht afgegeven *Ausweis* nodig. Kranten uit de vrije zone waren in de bezette zone niet verkrijgbaar, post kon alleen worden verzonden via modelkaarten (alle andere post moest worden gesmokkeld).

De Fransen voelden meer genegenheid voor de persoon Pétain, de verdediger van Verdun die een enorm prestige genoot, dan voor zijn regering of zijn politiek. De overgrote meerderheid hoopte in hem een beschermer te vinden, een schild tussen hen en de bezetter. Op 9 juli kwamen de Kamer en de Senaat in Vichy bijeen en spraken zich uit voor een herziening van de grondwet; op 10 juli kenden zij aan de maarschalk de bevoegdheid toe een nieuwe grondwet uit te vaardigen. Daaraan werd toegevoegd dat deze grondwet de rechten moest waarborgen van 'de arbeid, het gezin en het vaderland' – een trits die de revolutionaire leuze 'vrijheid, gelijkheid, broederschap' verving. Alle macht rustte in handen van Pétain: hij was 'staatshoofd' (geen 'president van de republiek') en regeringsleider, zonder aan parlementaire controle te zijn onderworpen; hij vaardigde wetten uit en nam maatregelen. Het regime van Vichy was een aan de persoon van Pétain gebonden absolute monarchie.

Het regiem van Pétain beoogde een Nieuwe Orde in te stellen en een Nationale Revolutie teweeg te brengen. Frankrijk moest op andere grondslagen worden herbouwd. De ontaarding van het parlementaire stelsel van de Derde Republiek, met zijn instabiele regeringen en buitensporige invloed van politie-

ke partijen, werd verantwoordelijk gesteld voor de nederlaag. Gezag komt van boven; in de samenleving bestaat een rangorde, mensen verschillen van elkaar en op grond daarvan nemen ze ongelijke maatschappelijke posities in. Ambachtelijk werk verdient de voorkeur boven industriële productie, het dorp en het boerenleven boven de grote stad ('de aarde liegt niet'): thema's die in een latere revolutie weer zullen opduiken.

Pétain aanvaardde het perspectief van een Europa onder Duitse leiding en weigerde de strijd vanuit de Franse koloniën voort te zetten. Op 24 oktober 1940 ontmoette hij Hitler in Montoire en verklaarde enkele dagen later dat het moment van samenwerking (*collaboration*) met Duitsland was aangebroken in het kader van de nieuwe Europese orde.

Betekende het einde van de vijandelijkheden ook het einde van de oorlog? Een verloren veldslag is nog niet het einde van de oorlog. Het verzet wees de wapenstilstand af en weigerde de nederlaag te aanvaarden. De 'eerste verzetsstrijder' was generaal De Gaulle, die op 18 juni, de dag na Pétains voorstel het vuren te staken, vanuit Londen zijn 'oproep' deed voor de BBC-radio: de oorlog is niet voorbij, Frankrijk staat niet alleen, de overwinning is nog mogelijk. Hij wilde vooral Frankrijk in de oorlog houden. Hij zag zichzelf eerder met een politieke dan met een militaire taak belast. In juli 1940 bedroeg het aantal 'vrije Fransen' dat zich rond de generaal had geschaard niet meer dan ongeveer 700. De Gaulle bezat geen andere legaliteit dan zijn kortstondige deelname aan het kabinet Reynaud. In augustus werd hij door een krijgsraad als deserteur bij verstek ter dood veroordeeld. Hij was staatshoofd noch leider van een regering in ballingschap. Hij bezat aanvankelijk geen enkele legitimiteit: de overgrote meerderheid van de Fransen vestigde hun hoop en vertrouwen op de maarschalk.

De afgevaardigden die op 10 juli 1940 in grote meerderheid volmacht gaven aan maarschalk Pétain maakten deel uit van de in mei 1936 gekozen Kamer, die een linkse meerderheid had bestaande uit radicalen ('links liberalen'), socialisten en com-

munisten. Op deze meerderheid steunde de door de socialistische eerste minister Léon Blum geleide regering van het Front Populaire, die ook door Agnès Humbert actief werd gesteund. De Franse Communistische Partij (P.C.F.) voerde in die jaren een politiek van verzet tegen fascisme en nationaal-socialisme en verklaarde zich tegen het akkoord van München (30 september 1938) tussen Chamberlain, Daladier en Hitler. Op 23 augustus 1939 sloten de Sovjet-Unie en Duitsland een niet-aanvalsverdrag: op 1 september viel Duitsland Polen binnen, gevolgd door de Sovjet-Unie op 17 september aan de oostelijke grens. Op 27 september ontbond de Franse regering de P.C.F., die inmiddels een politiek van 'revolutionair defaultisme' voorstond.

Agnès Humbert, die een warme sympathie voor de Sovjet-Unie koesterde, schreef op 11 juni 1940 in haar dagboek 'dat de Sovjet-Unie na de oogst aan de strijd gaat deelnemen.' Deze verwachting was nogal voorbarig. Dat zou pas het geval zijn op 22 juni 1941, wanneer zij daartoe door de Duitse aanval werd gedwongen. Toen voelde ook de P.C.F. zich niet langer gehinderd aan het verzet deel te nemen.

De weinigen die zowel buiten als binnen Frankrijk in de zomer van 1940 in verzet gingen, die de oorlog wilden voortzetten en hoopten op een Duitse nederlaag toen Hitler zich op het hoogtepunt van zijn macht bevond, konden op dat moment niet als 'realisten' worden beschouwd. Maar de 'realisten' van 1940 zullen de verliezers van 1944 zijn. De Franse bevolking stelde zich bijna unaniem op achter Pétain, terwijl De Gaulle met een handvol volgelingen in Londen zat.

Na de geallieerde successen in Noord-Afrika eind 1942 en de Duitse nederlaag bij Stalingrad begin 1943, toen bleek dat de krijgskansen aan het keren waren, begon ook de publieke opinie te zwenken. Sympathie en steun vielen steeds minder ten deel aan Vichy en Pétain, en steeds meer aan het verzet en De Gaulle. Jean Moulin, afgezant van De Gaulle, slaagde erin de binnenlandse verzetsbewegingen te verenigen in de Conseil National de la Résistance, die in mei 1943 voor het eerst in Pa-

rijs bijeenkwam: het volledige binnenlandse verzet sloot zich aan bij het Vrije Frankrijk van De Gaulle. Op 3 juni 1944 werd de generaal voorzitter van 'de voorlopige regering van de Franse republiek' in Algiers; op 25 augustus van dat jaar kwam er een einde aan het bewind van de maarschalk.

In de zomer van 1945 vond het proces van Pétain plaats; op 15 augustus werd hij wegens verraad ter dood veroordeeld. De doodstraf werd door de leider van de voorlopige regering omgezet in levenslang. Philippe Pétain stierf in juli 1951 op l'île d'Yeu, 95 jaar oud.

Op 21 oktober 1945 sprak een overweldigende meerderheid van de Fransen zich bij referendum uit voor het opstellen van een nieuwe grondwet. Op die dag kwam er definitief een einde aan de Derde Republiek. De Vierde Republiek, die aan dezelfde chronische kwaal leed als de Derde, overleefde de Algerijnse kwestie niet. In mei 1958 werd de generaal teruggeroepen als redder van het land en slaagde erin een hem op het lijf geschreven grondwet te laten aannemen. Tien jaar daarna moest de 'eerste verzetsstrijder' het hoofd bieden aan een heel ander verzet; zijn aftreden een jaar later betekende evenwel niet het einde van de Vijfde Republiek.

Peter Klinkenberg, vertaler

Het einde van de Derde Republiek

Palais de Chaillot, Parijs, vandaag 7 juni 1940

Hoewel de meest tegenstrijdige geruchten de ronde doen, lijken de Duitsers overal op te rukken. Natuurlijk zijn het slechts gemotoriseerde troepen die vooruitgeschoven posities innemen, maar ondanks de commentaren in de kranten en op de radio heb ik de indruk dat de toestand buitengewoon ernstig is. In het museum* is het leven ronduit onheilspellend geworden. De collecties zijn voor het grootste deel afgevoerd. Alleen de bibliotheek moet nog worden gedaan. Zojuist kreeg ik opdracht de kostbaarste boeken in te pakken, een nogal mechanisch werk dat mijn gedachten afleidt van de gebeurtenissen die elkaar snel opvolgen... Parijs stroomt leeg, er heerst een paniekstemming, de mensen lijken niet meer verstandig te redeneren. Zojuist stonden op het Place du Trocadéro ongeveer twintig mensen met uitpuilende ogen naar de hemel te staren – waar je volgens hen parachutisten zag! Weten ze wel wat een parachutist is? Ik heb goede ogen, maar ik zag alleen maar zwaluwen...

* Musée national des Arts et Traditions populaires, Palais de Chaillot.

Palais de Chaillot, Parijs, vandaag 8 juni 1940

Vanmorgen kwam Georges Friedmann me in het museum opzoeken. Hij zag dat ik bezig was mijn laatste kist met boeken te vullen, boeken die ik met tegenzin inpak, want ik weet nu heel goed dat ze niet meer kunnen worden afgevoerd. Friedmann wilde me niet zeggen waar zijn formatie zich op dit moment bevindt. Het is niet moeilijk te begrijpen dat er een belangrijke terugtocht heeft plaatsgevonden. Hij lijdt sterk onder de toestand van ontreddeering waarin het leger zich bevindt, waar bevelen en tegenbevelen elkaar snel opvolgen. Wat vermag een eenvoudige luitenant wanneer wanorde en verwarring van hoog tot laag de overhand hebben? Hij is verbazingwekkend kalm en probeert me gerust te stellen zonder me valse hoop te geven. Hij verheelde me niet dat het overal heel slecht gaat, hoewel er langs de Seine weerstand wordt georganiseerd. Daar zullen de Duitsers enige tijd worden tegengehouden, meent hij... hoogstens twee of drie weken... en dan kan de binnendringende vijandelijke stroom aan de Loire worden ingedamd. Ondanks alles heeft hij vertrouwen, en zijn vertrouwen geeft mij weer vertrouwen.

Ik ben vergeten te gaan lunchen. Het is drie uur, zonder iets te doen blijf ik in mijn werkkamer. Af en toe pak ik de telefoon op om naar de 'nieuwsberichten' te vragen. Ze zijn teleurstellend, tegenstrijdig en onverstaanbaar. De deuren van Palais Chaillot zijn gesloten, er heerst een dodelijke stilte. Er valt niets anders te doen dan wachten.

Parijs, 10 juni 1940

Ik heb de inventaris van de bibliotheek van Friedmann opge maakt. Zijn boeken, manuscripten en papieren zitten in kisten. Alles staat in mijn kelder opgestapeld. Ik schrijf hem dat ik dit klusje alleen uit angst voor een bombardement heb opgeknapt. Ja natuurlijk, uit angst voor een bombardement... Maar de werkelijke reden van deze verhuizing durf ik mezelf niet te beken-

nen. Toch weet ik heel goed dat deze kostbare boeken – en compromitterende papieren – uit angst voor een bezetting bij mij thuis staan; niemand zal op de gedachte komen ze daar te gaan zoeken. Inderdaad, we moeten aan dit afschuwelijke feit wennen: Parijs kan worden ingenomen. Je kunt het denken, maar het is iets heel anders om deze woorden ook uit te spreken: ‘Parijs kan worden ingenomen.’ Uit een soort van bijge-
loof leg ik me het zwijgen op. Over sommige dingen moet je niet spreken omdat ze anders wel eens werkelijkheid kunnen worden...

Parijs, 11 juni 1940

Nooit was Parijs zo mooi, zo vol bloemen. Het voorplein van het Carrousel lijkt klaar te zijn voor een tuinbouwtentoonstelling. Ik kijk ernaar vanuit de directieafdeling van de Nationale Musea, waar we allen bijeen zijn, klaar om te vertrekken. We spreken zachtjes, alsof we in het huis van een stervende zijn. Heel kalm en zelfbeheerst gaat mijnheer Jaujard van de ene groep naar de andere. Ik hoor hem zeggen: ‘Ik wens dat mijn joodse medewerkers als eersten vertrekken.’ De vrachtwagens staan op het voorplein. We nemen plaats, daartoe steeds met dezelfde kalmte en hartelijkheid uitgenodigd door onze directeur, die op alles een waakzaam oog houdt en voor ieder een bemoeiigende glimlach heeft wanneer hij hem zijn vertrekopdracht aanreikt. We discussieerden nog met elkaar. Terwijl ik gisteren niet in staat was de woorden ‘Parijs kan worden ingenomen’ uit te spreken, worden ze vandaag bijna spontaan gezegd, hoewel we weten dat de geallieerde legers zich alleen terugtrekken om zich beter te kunnen hergroeperen en de eindfase van de oorlog voor te bereiden die bij de Loire zal plaatsvinden, en we weten, we weten zeker dat de Sovjet-Unie na de oogst aan de strijd gaat deelnemen... Tot het zover is moeten we volhouden...

Bijna sereen verlaten we Parijs op weg naar het kasteel van

Chambord. Het is prachtig weer, maar de zon hult zich in een dikke zwarte nevel die donkere vette sporen op ons gezicht na-laait. Toen mijn zoon Pierre me vanmorgen gedag zei, legde hij me uit dat het een kunstmatige nevel is die tot doel heeft de bevolking van Parijs tijdens haar vlucht te beschermen, maar peinzend voegde hij eraan toe: 'Dat zeggen ze tenminste... maar dit is te mooi om het werk van de Bescherming Burgerbevolking te kunnen zijn...'

Vicq-sur-Breuil, 20 juni 1940

Ik ben al twee dagen in deze heuvelachtige, pittoreske streek, maar ik heb mijn verstand nodig om het op prijs te kunnen stellen. Mijn gemoed is vol van wrede beelden die ik tijdens de negen dagen van mijn ongelofelijke reis heb gezien. Parijs – Limoges. Een film vol ondraaglijke beelden die te snel is opgenomen, alsof de cameraman dronken was. Er ontbreekt samenhang tussen al deze beelden, die elkaar in mijn hoofd overlappen en verdringen. Mijn vertrek uit Parijs en die duizenden mensen, te voet, op de fiets of met de auto... Auto's die worden achtergelaten zodra de benzine op is of er een reserveonderdeel ontbreekt. Moeders die kleine kinderen dragen... Zal ik ooit de uitgeputte jonge vrouw vergeten die een in een poppenwagen geperste, dikke baby voortduwde, waar hij bij iedere stap dreigde uit te vallen?... Al die mensen beladen met onwaarschijnlijke stukken bagage, waarbij je bijna altijd een wasketel en een vogelkooi aantrof. In Chambord brachten ze een heel mooi meisje van zestien, Émilienne (ik ken haar naam), bij ons binnen. 's Morgens had Émilienne met haar hele familie haar boerderij verlaten. Vanuit Le Cher liepen ze op goed geluk naar het zuiden. Een Franse militaire vrachtwagen – die zo veel haast had om te vluchten – reed over het mooie lichaam van Émilienne heen. We belden het ziekenhuis in Blois: ze antwoorden niet meer! Geen arts meer, geen apotheker meer! Een gewaarschuwde legerarts was bereid zijn reis

bij het kasteel enkele minuten te onderbreken. Hij zegt me dat er niets kan worden gedaan. Zwijgend staan we om haar heen. Enkele attachés en conservatoren, onder wie Jean Cassou... Ik stelp het bloed. Ze krijgt een kakodylaatinjectie, een belachelijke behandeling waar niemand vertrouwen in heeft. Ze sterft, naar het schijnt zonder pijn. Jean Cassou en ik kenden elkaar al, om vele redenen kunnen we het goed met elkaar vinden, maar dit halve uur dat we bij het stervende meisje doorbrachten heeft ons broederlijk met elkaar verbonden, dat voelen we beiden.

In La Celle-sur-Cher, in die onontwarbare bonte opstopping, zag ik een Franse generaal – een generaal! – uit zijn auto stappen en op werkelijk erbarmelijke toon vragen plaats voor hem te maken... Nog steeds hoor ik de intonatie van zijn stem: ‘Kom nou, laat me passeren, ik moet erdoor... Ik moet passeren.’ Niemand schonk aandacht aan hem; stel je toch eens voor... een generaal van de ontreddering...

Ook zal ik nog heel lang die zes in lompen gehulde, uitgemergelde soldaten voor me zien. Ze hadden hun wapens allang weggeworpen. Met z'n zessen hebben ze slechts één stuk bagage, een koekenpan.

In Valençay hoorde ik de kreten van een razend geworden moeder. Ze was haar twee dochttertjes kwijtgeraakt en riep ze overal. Daar, in Valençay, hoorden we dat er om een wapenstilstand was verzocht. De mannen in mijn omgeving huilden stilletjes. Ik stapte uit de auto, ik stampvoette en schreeuwde: ‘Dat is niet waar, dat is niet waar, dat zegt de Duitse radio om ons te demoraliseren... Dat is niet waar, dat is niet mogelijk...’ Ik hoor nog steeds mijn stem alsof het de stem van een andere vrouw was. Een paar uur later moesten we de feiten wel onder ogen zien en beseffen dat het onvoorstelbare toch mogelijk was. We waren op de knieën gegaan en vroegen om genade terwijl we hier en daar nog vochten en overal heen vluchtten. En ze zeiden me ook nog: ‘Parijs is ingenomen!’ ... Parijs is ingenomen! Parijs

is Duits! We moesten dit afschuwelijke feit aanvaarden, we moesten het begrijpen, want het was waar!...

Bij het militaire benzinestation in Limoges wachten we urenlang op onze beurt. Zes zware Italiaanse bommenwerpers vliegen boven ons voorbij. Ik weet heel goed wat er zou gebeuren als er een bom op deze enorme opslagplaats viel. Maar nu laat alles me volkomen onverschillig, ik ben te moe en te ontmoedigd. Ik voel niets meer, geen enkele angst of vrees. Ik ben verdoofd. Voor ons staat een militaire ambulance geparkeerd. Ik heb nog twee sinaasappelen; misschien hebben de gewonden dorst? Door het halfopen portier zie ik de binnenkant van de hospitaalwagen. Op de grond liggen vrouwenkleren en twee lege champagneflessen. Op het bed ligt een vrouw in een met kant afgezette, jadegroene onderjurk van kripsatijn, haar gezwellen gezicht zit onder het zweet en de make-up. Ze is dronken. Ze slaapt. Haar metgezel maakt drukke gebaren terwijl hij luid spreekt. Hij heeft benzine nodig, en snel ook. Dat vervoeren onze ambulances nu, terwijl onze gewonden wegens gebrek aan hulp sterven.

Vicq-sur-Breuil, 20 juni 1940

In het dorpje Vicq-sur-Breuil zag ik mijn moeder eindelijk terug. Ze had een veilig onderdak gevonden bij onze nicht Daisy, wier huis stampvol Franse en Belgische vluchtelingen zat. Ik slaap met moeder in hetzelfde bed. Wat is het toch heerlijk in een bed te slapen na al die nachten in de openlucht en de regen te hebben doorgebracht. Ik vertel over mijn reis, maar ik besef heel goed dat ze me niet geloven. Onafgebroken trekt een lange stroom vluchtelingen door het dorp; ze gaan allemaal naar Zuid-Frankrijk, waar ze veiligheid en voedsel hopen te vinden. Vanuit het raam van de eetkamer kijk ik bijna wezenloos naar de eindeloze stoet. Voor het huis staat een oude kapitein het verkeer te regelen. Dankzij hem raakt het dorp niet verstopt. Waar

zijn mijn zonen? Jean was op Terre-Neuve; zit hij daar nog steeds? En Pierre? Misschien op de weg gedood. Ze zeiden me dat allen die Parijs na mij hebben verlaten vreselijk zijn gebombardeed. Als ik mijn oren spits, hoor ik het geschut; de wapenstilstand is dus niet getekend. Er wordt gevochten ten noorden van Limoges. O! Wist ik maar wat er gebeurt! Waar zijn mijn vrienden? Zal ik ze ooit terugzien? Wat denken ze? Lijden ze zoals ik? Of ben ik 'buitensporig', zoals Friedmann beweert? Ik draai aan de knop van het radiotoestel. De naald staat op Londen. Bij toeval kom ik in de Franse uitzending terecht. Er wordt een oproep aangekondigd van een Franse generaal, wiens naam me ontgaat. Met een hortende en bitse stem, die niet erg geschikt is voor de radio, vraagt de generaal de Fransen zich rond hem te herenigen en de strijd voort te zetten. Ik herleef; er ontwaakt een gevoel in me dat voorgoed leek te zijn uitgedoofd: hoop. Er bestaat toch een man – misschien maar één – die besef wat de stem van mijn hart onophoudelijk herhaalt: 'Het is niet afgelopen.' Als een gek ren ik door de tuin en buiten adem spreek ik de oude kapitein aan, tot wie ik nog nooit het woord heb gericht. Niets aan te doen, ik heb het gevoel dat ik hem van het nieuws op de hoogte moet stellen: 'Kapitein, kapitein, zojuist sprak er vanuit Londen een Franse generaal – zijn naam ken ik niet – hij zegt dat het Franse leger zich rond hem moet herenigen, dat de oorlog zal worden hervat, dat hij later instructies zal geven.'

De oude kapitein werpt een vermoeide blik op me en antwoordt: 'Dat is vast en zeker De Gaulle, die generaal... Inderdaad, De Gaulle, een zonderling, we kennen hem maar al te goed, kom nou! Allemaal kletspraatjes. Ik ben ingedeeld bij de reservetroepen. Ik ben van plan mijn winkel in Parijs te heropenen. Ik moet mijn gezin onderhouden... ik... De Gaulle, geschift, neemt u dat van mij aan...'

Dankzij deze 'geschifte' heb ik die avond niet geprobeerd er een eind aan te maken... want hij heeft me hoop gegeven, een hoop die nu niets ter wereld meer kan uitdoven.

Vicq, 20 juli 1940

Door de lange wandelingen die ik iedere dag maak kom ik tot rust. Als ik de voedselvoorziening niet als voorwendsel had – we moeten toch eten – zou ik afgestompt thuisblijven om te praten over het lot dat ons is beschoren en hoe we kunnen strijden en er weer ‘bovenop komen’. Jean heeft getelegrafeerd. Hij is nog steeds marineofficier en bevindt zich aan boord van de *Ville-d’Ys*, die op dit moment bij Terre-Neuve ligt. Hij is dus gezond en wel. Pierre heeft eindelijk geschreven. Hij schijnt onderweg alle mogelijke avonturen te hebben beleefd; Duitse legers sneden hem de pas af voordat hij de Limousin kon bereiken. Hij bevindt zich in Parijs, waar hij op me wacht. Hij deelt me mee dat ik binnenkort opdracht zal krijgen om terug te keren. Moeder is buitengewoon kalm en luistert urenlang naar me. Moet ik naar Parijs terugkeren of mijn ontslag indienen bij de Nationale Musea? Wat zal ik doen? Ik heb mevrouw Osorio geschreven. Waarom zou ik niet naar Californië gaan? Ze woont in Palo Alto, een universiteitsstad. Kan ik daar geen colleges kunstgeschiedenis geven of een betrekking in een museum of bibliotheek vinden? Of is het beter teruggetrokken in een dorp te leven, ergens in de Provence? Soms lijkt alles me beter dan in het teken van het hakenkruis te leven en dan zie ik plotseling weer geen andere uitweg dan naar Parijs terugkeren, om bij Pierre te zijn... Dat is de meest triviale oplossing, de minst gewaagde... (of de meest gewaagde?). Het is heel goed mogelijk dat ik wegens onwelgevallige meningen al heel snel uit mijn ambt zal worden gezet. Hier en daar heb ik enkele nummers van *Paris-Soir* gelezen die in Lyon zijn uitgegeven; ze laten geen enkele twijfel bestaan (voor degenen die nog twijfelden) over de richting van de regering-Laval. In ieder geval zal deze marionettenregering niet het eeuwige leven hebben. De radio is mijn enige reden tot vreugde. Op 14 juli werd vanuit Londen *Le 14 juillet* van Romain Rolland uitgezonden... Wat een troost! Vanmorgen werd ons bericht dat in Parijs de Duitse aanplakbiljetten